

В УМОВАХ ЗМІНИ ВЛАДИ: МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА У ПЕРШІ МІСЯЦІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Протягом багатьох років увагу радянських, згодом українських дослідників при висвітленні умов нацистської окупації в містах України було зосереджено головним чином на характеристиці колоніальних намірів використання економічних ресурсів окупованих областей, висвітленні діяльності радянського підпілля на введених в дію підприємствах, масового саботажу робітників. При цьому поза належною увагою залишалися питання, пов'язані зі стратегією виживання місцевої людності, еволюцією духовних, ціннісних орієнтирів населення в умовах окупації, факторами, що впливали на них. Значною мірою це було зумовлено пануванням певних ідеологічних шаблонів та стереотипів, закритістю для дослідників низки джерел.

Процеси деідеологізації історичної науки, доступ фахівців до першоджерел, у тому числі зарубіжних, можливість самостійно формувати джерельну базу методами усної історії відкрили можливість порушити питання власне про ці аспекти життя населення на окупованій території. Особливий інтерес становить аналіз поведінкової стратегії міського населення індустріальних центрів Східної України під час зміни режимів, адже саме його, що перед війною значною мірою складалося з пролетаріату, радянська влада небезпідставно розглядала як найбільш лояльно налаштовану до режиму категорію. При характеристиці цієї проблеми перспективним видається використання як джерельної бази матеріалів із німецьких архівів, а також

джерел усної історії – інтерв'ю, проведених автором протягом 2002–2009 років із людьми, що пережили окупацію на теренах регіону, насамперед у Донбасі.

Перші тижні війни у східних областях України, як і на більшій частині території Радянського Союзу, стали часом мобілізації людських і матеріальних ресурсів, переведення всіх сфер народного господарства на воєнні рейки. Мірою просування німецьких військ на схід розгорнулася робота з евакуації обладнання промислових підприємств, матеріальних цінностей, керівництва партійних та господарських органів, частини кваліфікованих робітників та службовців. Безумовно, в ряді випадків ці заходи населення сприймало як прагнення влади врятувати себе, як прояв привілейованості, а отже, відчуженості партійного та господарського керівництва. Особливо це враження підсилювалося тоді, коли владна еліта вдавалася фактично до втечі, знищуючи при цьому продовольчі запаси¹. Водночас статус тих, хто виїжджав (особливо коли йшлося про номенклатуру), давав підстави пересічним громадянам для заспокоєння, оскільки, на їхню думку, їм ніщо не загрожувало. Певну роль у цьому самозаспокоєнні відіграв досвід німецької окупації в 1918 році, під час революції та громадянської війни.

Відступ радянських військ, евакуація безперечно справляли важке враження на населення, що залишалося. У вітчизняній історіографії достатньо розроблено проблематику, пов'язану з реалізацією тактики «випаленої землі» під час відступу нацистів. Водночас вкрай недостатньо уваги приділено аналогічним діям під час відступу радянських військ, реакції на них місцевого населення. В більшості випадків заходи, спрямовані на знищення обладнання підприємств, запасів продовольства, нашттовувалися на моральний осуд населення, позицію якого можна охарактеризувати таким чином: «Ви йдете, а нам треба тут далі жити і годувати родини». Подекуди мали місце не лише протестні настрої, а й дії, які, втім, нашттовувалися на жорстку реакцію влади. Під час інтерв'ю в липні 2003 р. з жителями робочого селища Лідівка (Донецьк) респонденти розповіли про арешт, свідками якого вони стали, та подальший розстріл декількох робітників шахти,

¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002. – С. 374–377.

що висловлювали протест проти знищення підприємства². Мали місце й інші випадки такого роду³.

У цьому плані не можна не торкнутися проблем злочинів щодо в'язнів тюрем, скоєних органами НКВС напередодні приходу нацистів. Загальновідомими широкому загалу є приклади знищення в'язнів у Львові, Тернополі, Вінниці та інших населених пунктах⁴. Менш відомими є випадки, які мали місце у східних регіонах України восени 1941 р. під час відступу радянських військ. Матеріали німецьких архівів, свідчення людей, що пережили окупацію, дають змогу говорити про випадок масового знищення в'язнів у м. Сталіно в жовтні 1941 р. Перебіг подій був такий. 18 або 19 жовтня ввечері жителі, які проживали недалеко від будівлі тюрми (вона була в центрі міста поруч із прохідною Сталінського металургійного заводу), почули кулеметну стрілянину. Зранку двері тюрми виявилися відчиненими, надворі не було знайдено жодної особи⁵. Після вступу німецьких військ у двір тюрми у 3 закопаних ямах, а також в іншому місці ув'язнення (скоріше за все, йшлося про слідчий ізолятор) було знайдено 207 трупів, серед них тіла 3 німецьких солдатів. Смерть настала внаслідок вогнепальних поранень, ударів багнетами або прикладами. Серед замордованих були як чоловіки, так і жінки, частину яких, очевидно, заарештували за критику дій влади під час відступу або, як випливає з тексту звіту командування 49-го німецького гірськострілецького корпусу, за «перешкоджання намірам здійснити тактику випаленої землі»⁶. Тіла замордованих було витягнуто – щоб мешканці міста їх упізнали. Цей факт окупаційна

---

² Інтерв'ю з Мірошиним О.М., 1931 р. н. (м. Донецьк, липень 2003 р.) // З особистого архіву автора.

³ *Penter T. Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941–1943 // Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. – Vol. 19, Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945. – Göttingen, 2003. – S. 192–193.*

⁴ Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 94 с.; *Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 232–274; Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне та ін.]. – Львів, 2008. – С. 205–206.*

⁵ Інтерв'ю зі Смальком І.А., 1925 р. н. (м. Донецьк, жовтень 2004 р.) // З особистого архіву автора; Інтерв'ю зі Смоляковою І.Г., 1928 р. н. (м. Донецьк, січень 2005 р.) // З особистого архіву автора; Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р. н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.) // З особистого архіву автора.

⁶ *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (далі – BA-MA). – RH 24-49/164. – Gen. Kdo. XXXIX. Geb. A.K., Abt. I c. Bericht über Industriegebiet Stalino, v. 1.11.41.*

влада широко використала з пропагандистською метою – на шпальтах місцевої газети «Донецкий вестник» було опубліковано низку матеріалів про цю подію, підкріплених фотоілюстративним матеріалом⁷, що, безперечно, не могло не вплинути на свідомість місцевого населення.

Проте більш відчутною для населення, більш доступною для сприйняття стала ситуація, пов'язана зі знищенням під час відступу не лише підприємств, а й харчових запасів, насамперед зерна. Протягом декількох перших місяців окупації одним з основних джерел одержання продуктів для жителів м. Сталіно стало зерно зі спалених поблизу селища Оленівка величезних елеваторів. Безперечно, така ситуація викликала неприйняття заходів влади, люди почувалися залишеними нею напризволяще.

Певною мірою населення компенсувало це вакханалією погромів та пограбувань магазинів і складів, які розгорнулися після відступу, а найчастіше втечі влади. Ось як описав свої враження від цієї ситуації житель м. Сталіно Б.В. Рогоз:

Потом дня 2 ничего не было, наши ушли, взорвали электроподстанцию, водопровод и, значит, город оказался в безвластии. Нет ни милиции, никого, ничего. И начался повальный грабеж. Значит таскали все кто что мог. Тот на склад, например, забежал, бревно там или шпалу утащил, а если в магазин – вот тут Пассаж был на рынке на Соловках, двухэтажный пассаж, там ситец был, материал, мануфактура. Забежал там, например, один, или с другом прибежал, ухватил этот один конец, а другой ухватил другой конец – друг другу [тянут]. А дружок подходит, по башке того – ба-бах – и унесли. В общем, страшное дело, тащили с фабрик, с заводов, все, что можно было – все тащили. С мельниц, с мясокомбинатов, с магазинов. Ну, все, что можно. Безвластие – это ужасно! Что не вывезли – с мельницы зерно, которое вместо того, чтобы раздать людям, облили бензином и подожгли, с кондитерской тащили патоку, с мясокомбината, что осталось... Уголь, дрова – отовсюду все тащили. Стада коров и лошадей – видно их гнали и бросили, они разбрелись кто куда. Вот такая была вакханалия... 2 дня была анархия страшная. Безвластие. Никого ничего. Ни наших не было, ни власти не было, ни милиции не

⁷ Донецкий вестник. – 1941. – 23 нояб.

*было, ни немцев не было, ничего. Была потом тишина... Конечно, были убийства друг друга, драка и все такое*⁸.

Ситуації такого роду були типовими. Розграбовували буквально все: від продуктів та одягу до меблів, книг, спортивного інвентарю тощо. У німецьких звітах зафіксовано наявність на вулицях міст багатьох п'яних людей, які розбивали горілчані склади та магазини⁹.

Традиційно в радянській історіографії, коли йшлося про наступ німецьких військ, наголошувалося в дусі зведень Радінформбюро на запеклому та кровопролитному характері боїв під час здачі тих чи тих міст. Ці дані лише частково відповідали дійсності. Натомість у людській пам'яті зафіксувався жалюгідний вигляд червоноармійців, які, відступаючи, швидко проходили вулицями міст. Слід зазначити, що, займаючи великі промислові центри у східних областях України, німецьке командування очікувало на опір, і не лише регулярної армії, а й партизанських загонів, винищувальних батальйонів. Проте його майже не було. Випадки збройного опору місцевих мешканців були поодинокими і швидко придушувалися.

Водночас у колективній пам'яті збереглися спогади про присутність значної кількості місцевого населення на центральних вулицях міст під час вступу окупантів. Для одних це був шлях познайомитися в реальності з дегуманізованим радянською пропагандою німецьким солдатом – «катом», «вбивцею», «людожером». Приміром, один з респондентів був щиро здивований, не побачивши в німця роги¹⁰. Для інших це був спосіб із самого початку засвідчити свою лояльність новій владі. Серед симпатиків нового режиму були і розкуркулені, для яких найкращим шляхом приховати своє минуле стала робота у місті, зокрема, на заводах і шахтах¹¹, і родини репресованих та ув'язнених, і, врешті-решт, люди, деморалізовані невдачами Червоної армії, ображені діями радянської влади під час евакуації та відступу.

Сприйняття населенням окупаційної влади було неоднозначним і, зрозуміло, змінювалося упродовж усього періоду окупації. Воно

---

⁸ Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р. н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.) // З особистого архіву автора.

⁹ ВА-МА. – RH 24-49/36. – ВІ. 709.

¹⁰ Інтерв'ю зі Смальком І.А.

¹¹ У 1920 – 1930-х роках при прийомі на роботу на шахтах не вимагали навіть паспорта.

визначалося станом матеріального забезпечення, залежало від подій на фронті та конкретних заходів, що здійснювалися окупантами. Слід зауважити, що на ставлення населення до окупаційної влади (особливо на початку та наприкінці окупації, напередодні приходу радянських військ) неабияк впливав страх зазнати репресій за співробітництво з окупантами. Як зазначалося у звіті айнзацгрупи С від 12 листопада 1941 р. щодо ситуації в Дніпропетровську, одному з найбільших індустріальних центрів України, «...у населення існує впевненість у тому, що Ради повернуться найближчим часом та помстяться на антикомуністичних елементах»¹². Безперечно, такі настрої інспірувалися і радянським підпіллям. Мірою віддалення лінії фронту вони послаблювалися і, навпаки, під час наступальних кампаній радянських військ, зокрема, взимку 1942–1943 рр., посилювалися. Чималою мірою сприйняття нової влади залежало від віку мешканців, життєвого досвіду, які давали можливості для порівняння. Наприклад, у звітах німецьких спецслужб настрої населення великого машинобудівельного, металургійного центру Краматорська в березні 1942 р. характеризувалися таким чином: «Старе покоління згадує переважно царський час, під час якого їм жилося краще. Юне покоління досить сильно заражене ідеями більшовизму»¹³.

У зв'язку з цим постало питання про організацію опору окупантам у містах. Пролетаріат радянська влада традиційно сприймала як найбільш лояльно налаштовану до неї категорію населення. Саме він, на її думку, мав відіграти вирішальну роль в організації опору окупантам, у діяльності підпільних організацій. Місцеві кадри робітників стали основою для формування радянського підпілля. Проте більшість залишених на території міст підпільних міськомів партії або підпільних організацій було у перші ж дні окупації розгромлено. Причина цього полягає не лише у професійності німецьких спецслужб. Досить часто персональний склад підпілля формувався з людей, які зарекомендували себе як радянські активісти ще у довоєнний час, отже, їхнє викриття не було великою проблемою. Безперечно, свою роль, і мабуть, одну з головних, якщо не головну, відіграло те, що частина

---

¹² Bundesarchiv Berlin (дані – BA). – R 58/219. – Bl. 45.

¹³ BA. – R 58/221. – Bl. 179.

місцевого населення охоче ставала інформаторами, прагнучи і довести свою лояльність новій владі, і помститися за образи, і заробити. Донощики будували свою ідентичність на основі співвіднесеності із окупаційною владою, а не з найближчим оточенням¹⁴. Цим самим вони закладали основу для подальшої інтерпретації свідками окупації їхніх дій як таких, що свідчили про моральну деградацію.

Загрозливих масштабів набули доноси без достатніх, навіть для окупаційної влади, підстав. Мотивування цих вчинків переконливо відбиває датоване початком грудня 1941 р. оповіщення зондеркоманди 10а, яка на той час дислокувалася в Маріуполі: «...ці донощики та поширювачі чуток легковажно подавали заяви на тих чи інших громадян із-за особистих стосунків, необгрунтованої заздрості, своєкорисливої мети чи інших мотивів, або призводили інших громадян через поширення брехливих чуток до подачі неправдивих заяв, гадаючи таким чином якнайшвидше тих осіб усунути та заволодіти їх майном або сісти на їх місце...»¹⁵.

У ряді випадків радянські партійні та господарські органи, що залишали індустріальні центри України напередодні вступу німецьких військ, давали вказівку робітникам, що залишалися (як правило, кадровим, котрі мали значний стаж роботи) будь-якими можливими засобами саботувати заходи окупантів, спрямовані на відновлення діяльності підприємств. Мешканець міста Донецька І.А. Смалько як приклад виконання цих вказівок розповів про те, як його батько, що з перших місяців окупації пішов на роботу до механічних майстерень на Сталінському металургійному заводі, часто приносив додому з роботи свердла від станків, яких, за його твердженням, у них накопичилося вдома «піввідра»¹⁶. Дефіцит достовірних, не препарованих офіційною радянською партійною історіографією даних, ухід із життя на поточний момент більшості свідків тих подій, нерозробленість у сучасній українській історіографії цієї проблеми робить вкрай важкою оцінку ступеня поширення фактів саботажу заходів окупаційної адміністрації населенням, зайнятим на підприємствах та в установах. Проте навряд чи є достатні підстави стверджувати,

---

¹⁴ Орлова Г.А. Российский донос и его метаморфозы // *Полис*. – 2004. – № 2. – С. 138.

¹⁵ *Маріупільська газета*. – 1941. – 2 груд.

¹⁶ Інтерв'ю зі Смальком І.А.

що саме діяльність радянського підпілля набула загрозливого для справи відновлення промисловості, міської інфраструктури характеру, особливо в перші місяці окупації.

З певною долею вірогідності можна стверджувати, що чималою мірою невдачі окупаційної політики на сході із самого початку були зумовлені невдалими діями стосовно населення окупованих міст. За умов зруйнованої міської інфраструктури, нестачі продовольчих запасів, які були або знищені під час відступу радянських військ, або пограбовані частиною місцевого населення під час безвладдя, одним із першочергових завдань окупаційної адміністрації мало стати налагодження постачання місцевого населення. Проте цього не сталося. Органи місцевого самоврядування, що підпорядковувалися військовій адміністрації, також були не в змозі вирішити проблему постачання. Фактично міське населення опинилося на межі виживання. В містах спостерігалися численні випадки смерті від голоду, в Харкові це явище набуло масового характеру¹⁷.

Місце роботи певною мірою гарантувало можливість харчування, що в умовах голодної зими 1941–1942 рр. набувало життєво важливого значення. Настрої міського населення на окупованій території напругу залежали від ситуації із забезпеченням продовольством, яка у перші місяці окупації залишалася дуже складною, характеризувалася спорадичністю виділення пайків та їхнім у край недостатнім розміром¹⁸.

За умов, коли вдома не було достатньо продовольства, не було роботи, для багатьох виходом стала торгівля речами на базарі, обмін речей на продовольство у селах (т. зв. «мінки»). Варто зазначити, що мірою насичення попиту на товари в сільській місцевості продуктовий еквівалент, який можна було одержати за той чи той товар, зменшувався. В пошуках вигідних варіантів обміну міському населенню доводилося долати по декілька сотень кілометрів¹⁹.

Населення промислових центрів, рятуючись від голоду, масово залишало міста, переїжджаючи до родичів або знайомих до навколишніх сіл.

---

¹⁷ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х., 2004. – С. 277–279.

¹⁸ *Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew* / [hrsg. und eingeleitet von Rolf Dieter Müller]. – Boppard am Rhein, 1991. – S. 90–91.

¹⁹ *ВА.* – R 58/223. – Bl. 244.

В деяких випадках долалися значні відстані. Так, родина мешканки Сталіно Ірини Смолякової з декількома дітьми, в тому числі немовлям, рятуючись від голоду, виїхала з Юзівки навесні 1942 р. і лише після дво-місячної подорожі дісталася села в Орловській області – батьківщини батька²⁰. Виходом для багатьох стало зайняття городництвом, яке поширилося з весни 1942 р., після пережитої голодної зими.

Враховуючи те, що міста були місцями дислокації штабів військових частин, інтендантських і будівельних служб, проявом стратегії виживання для місцевого населення стало налагодження міново-торговельних операцій з військовослужбовцями, персоналом цих структур. Адже гроші, які ходили на окупованій території, знецінилися, був гострий дефіцит необхідних у господарстві речей. Додатковим джерелом одержання засобів до існування стали побутові послуги солдатам та офіцерам, що квартирували (прання, чищення взуття, прибирання в кімнатах). Деякі жінки забезпечували виживання собі та членам своїх родин, надаючи сексуальні послуги військовослужбовцям Вермахту.

Одним із варіантів виходу із ситуації, що склалася, став виїзд міського населення на роботу до Німеччини. Із самого початку він мав добровільний характер і був зумовлений неможливістю одержати роботу на місці, прагненням уникнути голоду в умовах, коли підприємства не працювали. Чималу роль в організації виїзду на роботу до Німеччини відіграла нацистська пропаганда. Проте вже влітку 1942 р. нездатність окупаційної адміністрації забезпечити на місцях виплату грошової допомоги родинам остарбайтерів, інформація про незадовільне становище добровольців, що виїхали на роботу до Німеччини (насамперед «...про погане ставлення до робітників у Райху та недостатнє харчування»²¹), призупинили процес добровільного вербування. З другої половини 1942 р. окупаційна влада почала широко застосовувати засоби примусового рекрутування робочої сили, які і в офіційних документах, і в людській пам'яті зображено як полювання на людей.

Приголомшливий вплив на міське населення в перші ж місяці окупації справив геноцид стосовно єврейського населення та радянських військовополонених. Під час автобіографічних інтерв'ю значна частина

---

²⁰ Інтерв'ю зі Смоляковою І.Г.

²¹ ВА. – R 58/699. – ВІ. 128.

респондентів без уточнювальних запитань згадувала про долю полонених та євреїв, що дає змогу констатувати глибокий вплив цих подій на свідомість місцевого населення.

Досвід спілкування з мешканцями регіону, які пережили окупацію, в тому числі з євреями, показує широкий спектр ставлення місцевого населення до євреїв: від співчуття та допомоги до відвертої неприязні, ворожості. Негативне ставлення до євреїв виявлялося, зокрема, у доносах, жертвами яких ставали як євреї, так і ті, хто їх переховував. Як зазначає західний дослідник Карел Беркгоф, явище доносителства серед місцевого населення було одним із факторів, який вплинув на те, що особи, які рятували або намагалися рятувати євреїв, становили меншість²².

Слід зауважити, що згідно зі спогадами очевидців антисемітських настроїв серед громадськості на початку окупації були досить поширеними, однак вони зумовлювалися не расовими, а радше соціальними чинниками, характером взаємовідносин з євреями в попередній період, прагненням скористатися ситуацією, що склалася, з корисливою метою, бажанням довести свою лояльність до нової влади, яка, здавалось би, у світлі катастрофічних поразок Червоної армії 1941 р. остаточно ствердилася на окупованій території. Враховуючи те, що питома вага євреїв серед евакуйованих була більше питомої ваги єврейського населення загалом, це також послужило додатковим фактором роздратування: «влада евакуювала своїх». Безперечно, свою роль в інспіруванні антисемітських настроїв серед населення відіграла і нацистська пропаганда, яка повсякчас наголошувала на злочинах іудо-більшовизму, чітко ототожнюючи реальні та уявні злочини радянської влади із євреями як суб'єктами їх скоєння. Все це в комплексі із практичними заходами нацистів сприяло знищенню єврейської громади, що залишилася на окупованій території.

Певній кількості євреїв, хоча й незначній, пощастило врятуватися. Це вдалося переважно завдяки підробці або заміні документів, в яких вони фігурували вже під іншими, не єврейськими прізвищами, переховуванню у знайомих чи родичів тощо. Саме таким чином врятувалася родина Воловиків, яка пережила окупацію на території Сталінської

---

²² *Berkhoff K.C.* Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge, Massachusetts and London, England, 2004. – P. 85.

області²³. Дехто з євреїв утікав до грецьких сіл, де вони видавали себе за греків. Безумовно, такі випадки були б неможливими без проявів солідарності, допомоги з боку місцевих жителів, тим більш цінних, що здійснювалися вони з великим реальним ризиком для власного життя, особливо в містах, поблизу яких не було природних укриттів. Наприклад, в Артемівську розстріляли родину Смирєнків-Мудренських, яка ховала в себе єврейську дівчинку Паночку Олькус²⁴. 3 лютого 1942 р. в місті Красногорівці німці, які прибули зі Сталіно, спільно з місцевими поліцаями та старостою сільської управи замордували єврея Тамаркіна та трьох місцевих жителів за те, що «...вони співчували євреям»²⁵.

У цьому зв'язку навряд чи є слушним дорікати місцевому населенню за пасивність у справі рятування євреїв, особливо якщо врахувати характер окупації. Необхідно також брати до уваги і ту обставину, що багато проявів солідарності щодо євреїв не відображено в архівних документах, а зафіксовані в людській пам'яті випадки людяного ставлення до своїх співвітчизників-євреїв пішли від нас, залишилися невідомими через смерть людей, що пережили окупацію на теренах краю.

Справедливості заради варто зазначити, що частина євреїв свідомо не захотіла евакуюватися. На думку декого з них, досвід спілкування з німцями під час німецької окупації 1918 р. не давав підстав вважати, що вони здатні чинити ті злочини щодо мирного населення, про які повідомляла радянська пропаганда. Звиклі до того, щоб читати між рядків, вони розглядали і цю інформацію як звичайнісінький сталінський пропагандистський трюк²⁶. Дехто сподівався за нової влади повернути собі експропрійоване радянською владою майно, нажите ще до революції. Наприклад, саме такі наміри, за спогадами місцевих жителів, мав відомий у Сталіно лікар Кауфман, який, до речі, ще до революції здобув медичну освіту у Німеччині²⁷.

---

²³ Інтерв'ю з Воловик Л.Г., 1924 р. н. (м. Донецьк, травень 2005 р.) // З особистого архіву автора.

²⁴ Королев Ю.Е. Еврейская трагедия в Артемовске // Теория та практика професійної підготовки вчителя до краєзнавчої роботи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Слов'янськ, 1996. – С. 19.

²⁵ Державний архів Донецької області, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 64, арк. 426.

²⁶ Інтерв'ю з Воловик Л.Г.; *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму. – К., 2007. – С. 182.

²⁷ Інтерв'ю з Чепік З.А., 1929 р. н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.) // З особистого архіву автора.

Протягом всього періоду окупації, незважаючи на домінуючу роль органів нацистської пропаганди, певний вплив на міське населення безперечно справляла і радянська пропаганда, що грала на соціально-класовій ідентичності пролетаріату, апелювала до його революційних традицій. Період нацистської окупації став і часом актуалізації тих очікувань, яке населення пов'язувало зі змінами в політиці радянської влади. Поруч із чутками про розпуск колгоспів, наділення землею селян, дозвіл на вільну діяльність церкви за лінією фронту, одним з найбільш обговорюваних серед міського населення на окупованій території було питання про те, що «промислові робітники одержать в майбутньому значно кращі життєві умови»²⁸. Ці чутки циркулювали дедалі активніше за мірою зростання розчарування населення у заходах окупантів.

Загалом період осені 1941 – весни 1942 рр. став часом надзвичайно великих змін у свідомості місцевого населення. Саме восени 1941 р. населення відчуло на собі нездатність системи забезпечити захист держави, стало свідком руйнування широко пропагованих догм та стереотипів, стало врешті-решт не лише свідком, а й жертвою дій влади, яка залишала їх без жодних засобів до існування, наодинці із проблемами. Безперечно, за таких умов певна і, очевидно, зовсім не мала частина населення мала кредит довіри до нової влади, сподіваючись на те, що гірше не буде. Але дійсність виявилася іншою. Ігнорування життєво важливих запитів міського населення, недостатня гнучкість у використанні робітників у справі відновлення та функціонування ключових для промисловості Третього райху галузей промисловості, неприхований терор, з яким зустрілося місцеве населення, мали наслідком зростання розчарування в окупаційній адміністрації. В цих умовах симпатії місцевого населення дедалі більше почали схилитися в бік радянської влади, яка, широко застосовуючи у передвоєнні роки насильство і терор, тим не менш надавала гарантії від голоду принаймні міському населенню, була здатна забезпечити пролетаріату досить високий соціальний статус і відкрито не демонструвала зневажливого ставлення до людського життя.

---

²⁸ ВА. – R 55/222. – Вл. 84.